

GERECHTELIJKE VERVOLGING VAN SODOMIE GEDURENDE DE 18^e EEUW IN DE REPUBLIEK, IN HET BIJZONDER IN FRIESLAND

a.h. huussen jr.

A.H. Huussen jr. is wetenschappelijk medewerker aan de R.U.G. in de vakgroep Nieuwste Geschiedenis. Hij houdt zich bezig met familie- en gezinsgeschiedenis en de historie van strafrecht en criminaliteit. Het copyright van dit artikel ligt bij de schrijver.

Waarom spreekt onze generatie zoveel over seksualiteit? Waarom willen wij zo graag weten hoe onze voorouders daarover spraken en dachten? Waarom conceptualiseren wij de seksualiteit van onze ouders en grootouders in termen van onderdrukking? Foucault heeft getracht dat concept van repressie op te blazen. (1) Zonder veel succes, lijkt me. Ongetwijfeld spreekt een zeker gevoel van zelfbevrijding uit recente historische studies over wat tot voor kort vrij algemeen als 'perverse' seksualiteit werd aangeduid. Het is nu kennelijk mogelijk, zonder angst voor prestigeverlies of stigmatisering, een congres over de geschiedenis van seksualiteit in Nederland te organiseren. (2) Zonder twijfel is aan dergelijke evenementen een element van ostentatie, nu respectabel geworden, vrijgevochtenheid niet vreemd. Zeker, al in het begin van deze eeuw hebben ijverars voor emancipatie als Hirschfeld en Havelock Ellis getracht 'uranisme' en andere 'sexuelle Zwischenstufen' aanvaardbaar - ja, meer dan dat - te maken middels een omvangrijke publicistiek. Maar tegenwoordig zal men toch waarschijnlijk wat minder snel dan in hun tijd in de rechtszaal de uitspraak kunnen horen die begin 1918 in het beroemde lasterproces van Maud Allan vs Noel Pemberton-Billing, M.P., werd gedaan door King's Counsel: "In this country at present, the most horrible suggestion that you can make against any man is that he is addicted to sodomite practices". Waarop hij liet volgen: "The next most horrible suggestion is that he is a traitor to his country, and is in the pay of the Germans". (3)

onderzoeksgebied

Ons interesseert hier de vraag hoe het met de zonde en het misdrijf van mannelijke homoseksualiteit (4) gedurende de 18^e eeuw stond. Het tijdsbestek is aantrekkelijk, omdat we daarin om diverse redenen veranderingen in attitudes mogen verwachten. De eeuw van de Verlichting immers was er tevens een van secularisering, van verwetenschappelijking (ook van het recht); het zou ook de eeuw van humanisering zijn geweest, in het bijzonder wat betreft de strafrechtspraak - men denke aan Beccaria en Voltaire. Het was tevens de eeuw waarin de laatste heksenvervolgingen in Europa plaatsvonden en waarin de pijnbank alom in het gerechtelijk vooronderzoek werd afgeschaft.

Eenmaal door de redactie van 'Groniek' gevraagd om een bijdrage voor dit themanummer, lag ook het onderzoeksgebied voor de hand. Onlangs immers kwam de bewerking van de criminele sententieregisters van het Hof van Friesland over de periode 1701 tot 1811 gereed. (5)

Daarnaast kan, als vergelijkingsmateriaal, gebruik worden gemaakt van gegevens verzameld in zes onderzoeksgebieden in het kader van een eveneens door ZWO gesubsidieerd project. Bovendien zijn kort geleden nog enkele studies van een serieel karakter in criminele registers verricht in Breda, Leiden en Vlaardingen. Het voordeel van een 'seriële' bewerking van rechterlijke archieven springt in het oog: men kan daardoor, min of meer, zeker zijn van zijn aantallen (6); met een veel groter mate van betrouwbaarheid dan tot nu toe het geval is trends in het vervolgingsbeleid signaleren en trachten te verklaren. (7) Uiteraard is het een zeer arbeidsintensief ondernemen - reden waarom het tot nu toe vrijwel is achterwege gebleven.

De keuze van Friesland is om vele redenen aantrekkelijk. De voornaamste grond is wel dat deze provincie, in afwijking van wat elders in de Republiek gebruikelijk was (8), over een ruim gebied, gevarieerd naar lokatie der bevolking en hun middelen van bestaan, een gecentraliseerde criminele rechtspraak bezat, uitgeoefend door het Hof te Leeuwarden. (9) Niet alleen beschikken we daar over een ononderbroken serie criminele vonnissen gedurende de onderzochte periode (bijna 8000 strafvonnissen), voorzien van een unieke collectie bijlagen in de vorm der procesdossiers (490 portefeuilles), maar ook over andere series zoals die van composities, correspondentie, comparities, resoluties. (10)

wat verstond men onder 'sodomie'?

Op zijn minst twee waarschuwingen zijn op hun plaats voordat we de Friese criminele vonnissen wegens sodomie en het ene vonnis inzake 'bestialiteit' de revue laten passeren. Strafrechterlijke archieven hebben hun beperkingen als kenbronnen van wat in een bepaald ressort gedurende zekere tijd voor strafwaardig werd gehouden. Daarover zijn, voorlopig, al genoeg behartenswaardige woorden gesproken. (11) Met name de kerkelijke archieven (de acta van de kerkeraden) kunnen ons in dit opzicht belangrijk aanvullend materiaal verschaffen - vooral als ook deze serieel worden bewerkt. (12)

Lastig is het voor ons dat onder de tijdgenoten verwarring heerste over wat onder 'sodomie' diende te worden verstaan. Overigens is het heel boeiend juist die begripsgeschiedenis mede in het onderzoek te betrekken! In de zesde, te Groningen uitgegeven, editie van zijn commentaar op de 'Articul-brief' voor de landmacht doet Pappus von Tratzberg een merkwaardig

ge gelijkstelling. Het derde artikel van die artikelbrief bedreigt, in een bonte mengeling, met de doodstraf: moord, verkrachting van vrouwen, brandstichting, diefstal, straatschenderij, 'ofte onnatuerlike misbruycken'. Pappus verklaart, dat onder deze laatste zijn te verstaan: parricide, incest en 'sodomia'. (13) Onze geleerde militair gaat voort met het uitleggen van de onnatuurlijke delicten oudermoord en bloedschande, welke wij hier laten voor wat ze zijn, en komt dan te spreken over sodomie:

Sodomiam beschryvet de P.H.O. art. 116 dat se geschiede, wanneer een mensche met een beest, man met man, oft wijf met wijf onkuysheyd drijvet. Die sulcx bedrijven worden gemeenlijck met vyer verbrandet. dicto art. 116.

Hieruit valt weinig anders te lezen dat dat 'sodomia' volgens onze Pappus betekent: onkuisheid gepleegd door man of vrouw met een dier, dan wel ontucht tussen man en man of tussen vrouw en vrouw. Opgemerkt moet worden dat de P.H.O. waarnaar Pappus verwijst - de Peinlich (Hals-) Gerichtsordnung in 1532 door Karel V uitgevaardigd - in artikel 116 het woord sodomie niet gebruikt. (14) Bovendien worden in de eerste editie van die zogenaamde 'Carolina' incest (art. 117) en parricide (vergelijk art. 137) niet onder het hoofdje 'wider die natur' gebracht. Waarschijnlijk is Pappus' begripsverwarring representatief voor de onduidelijkheid die over het crimen nefandum, het peccatum mutum, bestond. Toch zijn sommige wetgevers, zoals we nog zullen zien, zich al vroeger bewust geweest van het onderscheid tussen sodomie (tussen mannen), lesbianisme en bestialiteit. Mogelijk heeft langdurige niet-toepassing van dergelijke wetten mede tot onzekerheid over de begripsinhoud geleid. (15)

De problemen zijn overigens met het maken van dit onderscheid, dat dus al in de Carolina gegeven was, niet opgelost. Rechterlijke colleges, bestaand uit juristen of leken die werden geconfronteerd met een daad waarvan zij meenden dat zij gebracht kon worden onder de noemer 'onkuisheid tussen mannen', stonden voor het moeilijke probleem: hoe dient 'sodomie' bewezen te worden? Het corpus delicti ontbrak natuurlijk. Men moest zich vergenoegen met eventuele verklaringen van getuigen en bekentenissen der verdachten - al dan niet onder tortuur verkregen. Welke daden konden onder de delictomschrijving waarop de doodstraf stond, worden gebracht? Geen twijfel had men in de Republiek, en elders (16), ingeval man met man had gelegen als waren zij man en vrouw; in casu met anale penetratie en ejaculatie. Moeilijker werd het met een heel scala van andere mogelijke seksuele handelingen. (Ik vestig er de aandacht op dat men zich in onze periode nauwelijks om moderenere 'problemen' placht te bekommeren, zoals de vraag of homosexualiteit een aangeboren kwaal of eigenschap (17), een tijdelijke houding of aberratie was. Neen, men bezag deze vorm van sexualiteit uitsluitend vanuit de handeling, de verschijningsvorm van de geslachtsdaad.)

ontbreken van vervolging in het begin van de 18^e eeuw

Omstreeks 1700 praatte men niet graag over sodomie. Begrijpelijk, want van ouds had men geleerd dat het een zonde betrof waarover men niet behoorde te spreken. Daarenboven vleide men zich, zelfs in militaire kring, graag met de gedachte

dat hij ook nauwelijks voorkwam. Onze al geciteerde Pappus schreef immers al begin 17^e eeuw (18): "Maer alsoo, Godt danck, dese onnatuyrljcke sonde bij ons niet veel bekend is, wil ick oeck weynigh woorden daer van maecken, om dat se soo snoodd is, dae se noch penne noch pampier meriteert". (19)

Dat sodomie een onbekend verschijnsel zou zijn geweest, is aantoonbaar onjuist. Niet alleen vonden van de 15^e tot de 17^e eeuw diverse veroordelingen plaats - al kunnen sommige daarvan aan het publiek onbekend zijn gebleven, omdat de vonnissen in het geheim werden geëxecuteerd (20) -, maar ook in druk blijkt hier en daar, niet alleen bij rechtsgeleerden, bekendheid met contemporaine sodomie. Aangezien daarnaar nog geen systematisch onderzoek heeft plaats gehad, behoeven wij daarbij nu niet stil te staan. (21) Al in 1702 werden de leden van het Hof van Holland - dat in 1730 zo'n belangrijke rol zou spelen in de massale vervolging van sodomieten - in ieder geval ambtelijk op de hoogte gebracht van het bestaan van een homoseksuele 'subcultuur'. Ook al trok de in november 1702 gearresteerde Gabriel de Berger zijn beschuldiging tegen bepaalde personen later weer in, de achtergronden van zijn verklaringen worden daardoor niet weggevaagd. De man, 25 à 26 jaar oud en geboren te Den Haag, was begin november weer in Den Haag gekomen. Mogelijk was hij met verlof uit het regiment waarin hij als gemeen soldaat dienst deed. Hij zou op de Vijverberg door enige mannen zijn aangezocht tot 'sodomasche zonden'. Of hij daar bij toeval geraakte en toen zijn kans schoon zag, dan wel of hij naar die bekende rendez-vous-plaats ging met de intentie enkele homoseksuelen uit te dagen en af te persen, is niet helemaal duidelijk. Waarschijnlijk het laatste. In ieder geval be-roofde hij met geweld drie personen, van wie de laatste (in genante wanorde van kleding) door een potige koetsier werd ontzet. Dat leidde tot Gabriels arrestatie en zijn voorgeleiding voor het Hof dat een paar honderd meter verder op het Binnenhof zetelde en de jurisdictie bezat over de Vijverberg, de plaats waar de delicten waren begaan. (22) Uit de verhoren blijkt dat het Hof wel degelijk was gealarmeerd door de verhalen van Gabriel. Met name diens uitleg van de herkenbaarheid der sodomieten - die elkaar 'tekens' geven, een aspect dat ook in 1730 weer zou spelen (23) - gaf aanleiding tot een nieuw verhoor op 10 januari 1703. Gabriel hield toen staande dat 'een knecht Pieter' hem die 'tekens' had geleerd. (24) Hij bekende toen ook nog twee dagen voor zijn arrestatie "uijt plaaisier vercleet" in vrouwenkleden te hebben rondgelopen; de travestie in deze kringen werd ook in 1730 weer manifest. (25) Hoewel het Hof in 1703 geen aanleiding zag Gabriel wegens pogingen tot sodomie te veroordelen (26), is het voor een goed begrip van de panische reactie in 1730, toen men beweerde dat ons land pas sinds kort door sodomie werd bedorven (27), van belang te weten dat men al in 1702 van belangrijke aspecten van de homoseksuele subcultuur in Den Haag op de hoogte was gebracht. Er bestond blijkbaar geen impuls er verder werk van te maken!

massale vervolging in 1730 - ook in friesland?

Zoals bekend barstte begin 1730 in Utrecht en Holland een justitiële vervolging van homoseksuelen los. Hoewel met name Von Römer en De Vrijer daarover uitvoerig hebben gepubliceerd, is een

hernieuwd en diepgaand onderzoek, waarin nu ook de archiefbronnen systematisch worden bestudeerd (28), van node. Boon heeft hiermee een begin gemaakt (zie ook zijn bijdrage aan dit themanummer). De volledige publicatie van de resultaten van zijn studie zien wij, al geruime tijd, met spanning tegemoet. Dit ook al omdat evident foutieve interpretaties over de gebeurtenissen in de Republiek via Von Römer, Zumthor e.a. in de buitenlandse literatuur zijn geslopen. Monter en Bleibtreu zijn daarvan recente voorbeelden. (29)

Opmerkelijk is het, dat - althans in de elf gespreid liggende onderzoeksgebieden - vóór 1730 geen enkel vonnis wegens sodomie werd gesignaleerd (zie de bij dit opgestel gevoegde tabel). Dat is op zijn minst een duidelijke aanwijzing voor het vermoeden dat - mede gezien het vrijwel ontbreken van andere aanduidingen - sodomie door bevolking noch justitie als een urgent probleem werd gezien, hoewel het misdrijf zowel te land als ter zee niet onbekend was. (30) De eerste vonnissen vallen in 1730 naar het schijnt te Utrecht. (31) De vervolging van sodomieten in Friesland die nu onze aandacht vraagt, vindt zijn aanvang precies in het door Boon reeds beschreven kader der Utrechts-Hollandse justitiële activiteiten. Ook in Friesland was het de zorgvuldig in leven gehouden Zacharias Wilsma wiens 'bekentenissen' een aantal mannen in deze provincie noodlottig werden. Toch ontstond het eerste ons bekende 18e-eeuwse proces in Friesland tegen een sodomiet min of meer zelfstandig.

Waarschijnlijk waren, al in het voorjaar van 1730, veel geruchten over sodomie in omloop en bestond er toen al (32), een zekere onrust onder de bevolking. In ieder geval was Marike Martens uit Dronrijp waarschijnlijk niet de eerste bij wie feitjes en feiten plotseling 'op hun plaats' vielen. Eind mei of begin juni reisde zij naar Leeuwarden om daar haar verre familielid Caspar Abrahams Bersé te confronteren met geruchten dat hij sodomiet zou zijn, en met enige uitspraken en gebeurtenissen van vroeger die dat schenen te bevestigen. Vermoedelijk is het op haar aangifte geweest - zij werd voor het eerst op 28 juni 1730 verhoord (33) - dat de Procureur-Generaal (PG) van Friesland een arrestatiebevel uitgaf tegen Caspar. Nog voordat men de hand op Caspar had kunnen leggen entameerde het Hof van een nerveuze correspondentie met andere gerechten. De justitiële molen draaide op volle toeren: men wilde elkaar graag helpen, gegevens uitwisselen, verdachten arresteren. Maar een mallemolen was het (aanvankelijk) niet. Het gerecht van Amsterdam bijvoorbeeld hield het hoofd nog koel: het wilde een behoorlijke rechtspleging garanderen. Op een desbetreffend verzoek van het Friese Hof antwoordde men vandaar:

Edele Mogende Heeren,

Op het bekomen van UEd. Mogd. missive van dato 11 Julij 1730 hebben wij aanstonds de nodige ordres gesteldt om de persoon van Caspar Abrahams Bersé te ontdekken en te apprehenderen; dogh om gerust te sijn dat er geen verkeerde werde geapprehendeert, ver-soecken wij, dat UEd. Mogd. de goedtheit gelieven te hebben aen ons ten spoedighsten over te senden een descriptie van sijn persoon. Wij sullen egter niet naelaten inmid-dels onderzoek nae hem te laten doen, en soo 't mogelijk is te apprehenderen en UEd. Mogd. alsdan daarvan aenstonds kennisse te geven.

Soo er ijets verders van UEd. Mogd. dienst mogte sijn, sullen wij gaerne met veel ijver werken om dat gruwelijk quaad uit te roeijen. Waarmede wij UEd. Mogd. in de bescherminge des Allerhoogsten bevelende --- (34)

Intussen was een 'dienaar van de criminele justitie' er - ondanks evidente tegenwerking van de plaatselijke bevolking - in geslaagd Caspar op 12 juli 1730 te Parga, tussen Hindelopen en Bolsward, te arresteren. Caspar was de laatste maanden als een opgejaagd dier enkele malen tussen Amsterdam en Friesland heen en weer gereisd, verontrust als hij was door de arrestaties in Utrecht en Holland. Bij zijn gevangenneming zou hij de dienaar van de PG hebben gevraagd hem neer te schieten "Met bijvoeginge dat hij, gevangen, dogh moeste sterven. En dat hij sigh daar toe gereedt hadde gemaakt". (35) Zo gemakkelijk zou hij er echter niet van afkomen.

Enkele saillante punten uit de verhoren en verklaringen van Caspar, in de maanden juli tot september voor het Hof afgelegd, noem ik. Hij was toen 26 jaar oud. Zijn beroepsleven was hij op tienjarige leeftijd begonnen als hulpje bij de families Van Burmania en Grovestins. Dertien jaar oud werd hij tamboer in de compagnie-Ketelaer. Na anderhalf jaar kreeg hij daar genoeg van en sindsdien had hij zich als hereknecht verhuurd. Met sommige van zijn meesters, zoals Ockerse heer van Schonewal, had Caspar verschillende vor-men van sodomie bedreven. Van zijn minnaars ontving Caspar geschenken (kleding, sieraden), maar hij bleef daartegenover ook niet van hun jaloezie verschoond. Zo had de Heer van Schonewal - die ook in vele procesdossiers van het Hof van Holland paradeert - Caspar zelfs gechanteerd toen deze zijn gunsten aan een ander heer gaf. Caspar was aardig thuis in het 'wereldje': hij kende de heer Six uit Haarlem, Sonck de Vries uit Hoorn. Maar niet alleen de patriciërs behoorden tot zijn intimi. Ook voor de al genoemde Zacharias Wilsma was hij gevallen. Uit extracten van de verhoren die Zacharias in Utrecht en Den Haag waren afgenomen, was het Friese Hof van die relatie al op de hoogte. Om voldoende bewijs te hebben werden Caspar en Zacharias op 21 september met elkaar en met elkaars verklaringen geconfronteerd. Het Hof maakte daarna korte metten. Na nog wat namen van sodomieten te hebben losgekregen, veroordeelde het Hof op 30 september 1730 Caspar Abrahams Bersé ter dood.

Iets van het afgrijzen en de beklemming die in 1730 de Republiek hadden bevangen, klinkt ook door in het eerste Friese vonnis tegen een sodomiet in de 18e eeuw:

dat de gevangen veele jaeren herwaerts een sleght en goddeloos leven heeft geleijt, bedrievende veele vuile en verfoeilijcke dingen met eenen Zacharias Wilsma, en andere persoo-nen, jae soo, dat de gevangen noch daer en boven, met deesen selfden Zacharias Wilsma in den jare 1723 en 1724 op drie verscheidenen tijden werckelijck de alder afschuwelijckste, jae onnatuurlijcke, sonde van sodomie heeft gepleeght, verselt met soodanige omstandighe-den, waarvan een blood gedencken sellfs den mensch doet schricken en ijsen.

Men mercke op dat alleen de gedoemde Zacharias Wilsma met name wordt genoemd. Het Hof koos dit delict uit en liet de andere ongenoemd. Op zich een, ook in onze tijd, niet ongebruikelijk procedé. In de gegeven situatie was ze echter niet

nodig geweest: het Friese Hof behoefde geen appèlprocedure te vrezen: de verdachte had bekend; het bewijs was geleverd in het geval-Wilsma, maar had misschien ook in die van de "andere personen" verkregen kunnen worden. Bovendien was het Friese Hof souverain: van zijn vonnissen was geen appèl mogelijk. Het vonnis tegen Caspar werd op dezelfde dag ten uitvoer gelegd. (36) In de zojuist geciteerde brief aan het Hof van Holland gaf ons Hof wel de namen door van de medeplichtigen van Caspar uit diens Haagse tijd: Ockerse heer van Schonewal, Six (te Haarlem), Abraham Blink (te Groningen), Cuilman (te Amsterdam), ene Caspar, La Failje (te Delft), Sonck de Vries (te Hoorn), een niet nader bepaalde Dirck en een Pijtter (te Hoorn). (37)

In vergelijking met de vorige lijkt de strafzaak tegen Sijbe Meinerts van Ferwert maar een klein incident. Toch toont die zaak de angst die in sommige kringen heerste en de onzekerheid over wat nu precies de capitale misdaad 'sodomie' was. Sijbe werd blijkbaar het slachtoffer van de golf van geruchten die ook in zijn woonplaats de ronde deden. Waarschijnlijk is de zaak aan het rollen gekomen door aangifte, door Pijter Rieukema landmeter te Minnertsga, van de inhoud van een gesprek met Sijbe. Deze zou daarin impliciet hebben toegegeven dat hij zich aan sodomie had schuldig gemaakt. Verdachte ontkende het en zijn advocaat (38), Dr Franciscus Frisius, deed er nog een schepje bovenop door te beweren dat zijn cliënt zelfs niet wist wat 'sodomie' betekende! Toch was Sijbe zó onnozel nu ook weer niet. In ieder geval vermoedde of vreesde hij iets. De man gaf namelijk op 14 juli 1730 toe: niet alleen dat hij enkele keren met mannen op één bed had geslapen, maar ook dat hij bij dergelijke gelegenheden zich buitensporig had gedragen, met name met zijn knecht Tjeerd Pijtters en met de huisman Jacob Pijtters:

ende met de eene soewel als de andere schandelijke gemeenzaamheit met 't aenraken en betasten van de schamelheit, soo aen de ene als aen de andere kandt hadde gehadt, sonder tot verdere vereeniging of vermenging van saad gehadt te hebben. (39)

Sijbe gaf bij die gelegenheid nog toe - hetgeen getuigen tegenover de justitie hadden verklaard - dat hij in juni had willen vluchten. Daarvan had hij afgezien toen hij van anderen begreep dat hij zich niet aan de 'hooft sonde' had schuldig gemaakt! Het Hof accepteerde deze uitleg blijkbaar en ontsloeg Sijbe van vervolging wegens sodomie. (40) De man kwam er echter toch niet helemaal zonder kleerscheuren af, want hij werd wegens gepleegde excessen (i.c. vermoedelijk de handtastelijkheden) veroordeeld tot één jaar verbanning buiten de provincie. (41)

Meer duidelijkheid over wat men, of althans het Friese Hof, onder de sodomie als halsmisdrijf verstond, verschaften de dossiers in de processen tegen drie leden van een homoseksuele vriendenkring in Leeuwarden. Deze zaken zijn kennelijk ter ore van het Hof gekomen ten gevolge van de verklaringen die Zacharias Wilsma op 19 september 1730 voor raadsheren-commissaris aflegde. Wilsma's uitvoerige verhoor (42) begon met uitspraken over Caspar Abrahams Bersé met wie hij, zoals wij reeds zagen, op 21 september werd geconfronteerd. Wilsma, die voor deze ge-

legenheid door het gerecht van Utrecht was 'uitgeleend', ging vervolgens in op zijn contacten met de al in juni-juli gearresteerde Jan Obbis, Pijtter Floris (42 jaar) en Jurrien Hansen - allen te Leeuwarden. Zij waren kennelijk al in eerdere verhoren door Wilsma genoemd. (43)

Tijdens hun verhoren gaven de drie, na confrontatie met Zacharias, toe gedurende het laatste decennium regelmatig homoseksueel contact te hebben gehad. Zij wisten interessante details over vaak zeer ingenieuze wijzen van mutuele masturbatie te reproduceren, maar waren er niet toe te brengen van zichzelf toe te geven, dat het tot anale penetratie was gekomen. Wel 'beschuldigden' zij Wilsma, Jurrien Christiaens - over wie straks meer - en de niet-gearresteerde Jan van Wijngaarden daarvan. Zelfs toepassing van tortuur - waarmee het Hof, voorzover zich in dit stadium van het onderzoek laat aanzien, nogal zuinig omsprong - was niet in staat Jurrien Hansen of Pijtter Floris tot die bekentenis te dwingen. (44) En dat nu bleek zeer essentieel te zijn. De PG had in zijn 'artikelen examinatoire' (45) gesteld dat Jan Obbis en Pijtter Floris 'de wesentliche sonde van zodomie' hadden begaan. Bij sententie van 25 oktober 1730 ontsloeg het Hof de drie van rechtsvervolging ten aanzien van de aanklacht in verband met sodomie. Wel veroordeelde het hen 'wegens gepleegde vuiligheden' tot respectievelijk drie, vijf en vijf jaar tuchthuisstraf. (46)

In het kader van deze drie samenhangende strafprocessen werden nog twee inwoners van Leeuwarden van sodomie beschuldigd. De eerste lijkt meer geïsoleerd te zijn geweest, althans los van het bovengenoemde clubje te hebben gestaan. Het betrof Christiaan van Feugen, oudkapitein van een compagnie voetknechten, gehuwd, over wiens bizarre contacten met zijn knecht de sodomietenspuwer Zacharias Wilsma compromitterende details had weten te vertellen. De man had stalen zenuwen en beschikte bovendien over uitstekende relaties in hoger kringen. Hij bekende niets - ook niet na confrontatie met Wilsma en Caspar Abrahams Bersé -, zodat hij in een 'ordinair proces' door een advocaat verdedigd mocht worden. Dr. Feito Wesselius kon echter tegen sommige getuigenverklaringen niet op: diverse mannen, onder wie de geloofwaardige deurwaarder van den Hove Cyprianus Johannes Elsinga, verklaarden door Christiaan van Feugen te zijn lastig gevallen en oneerbaar aangetast. Het Hof veroordeelde hem, genadiglijk, wegens 'excessen' - een passepartout waaronder ook openbare dronkenschap, mishandeling en dergelijke konden worden begrepen - tot twee jaar verbanning buiten de provincie. (47)

Veel slechter verging het de al genoemde Jurrien Christiaens bijgenaamd 'de Bult' (40 jaar). Zijn arrestatie was kennelijk niet uitsluitend aan de verhoren van Zacharias Wilsma, maar mede aan aangifte van burgerdames uit Leeuwarden te danken. Eén van hen verklaarde als getuige, dat zekere Jurrien haar midden augustus te Nijega had verteld dat hij en anderen - onder meer Pijtter (Floris) Pieppemaker - op de vlucht waren wegens door hen sinds 1719 begane daden van sodomie. Tortuur doorstond Jurrien Christiaens - of zoals men het destijds omschreef "naukeurige ondervraging ende scherpe examinatie" - maar confrontatie met Zacharias Wilsma had het beoogde effect. Toch ontkende hij op 22 september nog ooit "met iemandt ter wereldt de eigentlijke en formele daad van sodomij" te hebben gepleegd.

In het verhoor op 11 oktober geeft hij echter ook toe zich tot anale penetratie door Jan van Wijngaarden te hebben geleend. Daarmee was hij, wat de zwaarte van zijn delict betrof, op gelijke lijn met Caspar Abrahams Bersé gekomen. Het Hof veroordeelde hem op 18 november 1730 ter dood wegens het plegen van sodomie, waarbij nog het verzwarende feit kwam dat Jurrien velen had verdorven door het houden van "een soo genaemt huisje van houdt". Daarmee zal een etablissement bedoeld zijn dat elders 'lolhuis' heette, een plaats van ontmoeting en vertier voor homoseksuelen. (48)

Hiermee was de golf van sodomievervolgingen - tegen acht man van wie er twee ter dood werden gebracht en één vrijgesproken - weggeëbt. Van een paniecreactie bij de Friese justitie kan moeilijk worden gesproken, al pakte men de verdachten - ook in het vooronderzoek - wel zeer hard aan. Onder homoseksuelen was evident ernstige onrust ontstaan: velen raakten op drift, vluchtten, kwamen weer terug en werden soms gearresteerd. Zowel aangifte vanuit het publiek, interjustitiële correspondentie als de verklaringen van Zacharias Wilsma zetten de Friese justitie op het spoor. Het publiek was alert door de vele berichten van sodomievervolgingen elders (in Groningen, Utrecht en Holland). Publiek en journalisten waren soms verbijsterend goed geïnformeerd. Zo waren de uitgevers van het in 1732 (?) uitgegeven 'Schouw-toneel soo der geëxecuteerde als ingedaagde over de verfoeilijke misdaad van sodomie' er zelfs van op de hoogte dat Pijtter Floris en Jurrien Hansen getortureerd waren. (49)

In Friesland keerde de rust weer, evenals in Holland waar nog slechts verstekvonnissen werden uitgesproken. Wel gaf het Friese Hof nog namen en data die ze had verzameld door aan andere gerechten. (50) Het Hof van Justitie was - mogen we aannemen - heel wat wijzer geworden over allerlei aspecten van de homoseksuele subcultuur. Deze week niet af van hetgeen Boon over Holland heeft beschreven. (51) De Friese raadsheren vonden het gebruik van het woord 'nicht' in homoseksuele kringen heel intrigerend, evenals trouwens de speciale naamgevingen: slappe Lijsbet, nigt Petronella, Johanna Nigt, Vrouw Ladippe. (52) Het Hof vond het zelfs nodig het begrip 'nigten' aan het gerecht van Groningen uit te leggen:

wordende door 't woord nigten, in de depositie van Jurrien Hansen gemeldt, verstaen soodanige personen welke onder haer geselschap behoorden en met malkanderen de bekende vuiligheden kwamen te bedrijven. (54)

Niet alleen is in Friesland in 1730 geen sprake van een grootscheepse sodomietenvervolging - Friesland raakte slechts perifeer betrokken bij de Utrechts-Hollandse vervolgingen -, evenmin gebeurde dat in 1731 toen vlak over de grens in het Groningse Faan/Zuidwolde de bekende Rudolf de Mepsche zijn massevervolging ensceeneerde. (55) Het Hof correspondeerde tezelfdertijd rustig met het gerecht van Groningen op welks verzoek het Hof een verdachte sodomiet uit Dokkum had laten arresteren. Toen Groningen niet met genoeg bewijsmateriaal kwam, liet het Hof de man weer los. (56) Voorlopig kan de conclusie geen andere zijn dan dat het Friese Hof zich niet al te zeer heeft laten infecteren

door de heersende angstpsychose, maar er ook niet vrij van is gebleven. Die woedde immers in 1730 ook in het nabije Groningen waar men in Stad al op 14 juli 1730 - één week vóór de Staten van Holland - een speciaal plakkaat tegen het misdrijf sodomie afkondigde.

vervolging in friesland sinds 1730

Voor het Friese Hof zou sodomievervolging eigenlijk voorlopig buiten de orde zijn geweest, ware het niet dat zich het feit van recidive van dit 'misdrijf' had voorgedaan. De ons al bekende Jan Obbis, die op 25 oktober 1730 tot drie jaar tuchthuis was veroordeeld, werd er door enkele (jaloerse?) medegevangenen op betrapt dat hij met zijn kooigenoot herhaaldelijk ontucht bedreef. De feiten kwamen in de herfst van 1733 - dus vlak voordat de straftermijn van Jan Obbis was verstreken - ter kennis van het Hof dat zeer langzaam procedeerde: diverse tuchtelingen en de cipier werden in de loop van 1734 gehoord. Jan Obbis zelf ontkende de hem ten laste gelegde sodomie. Hoewel hem al in november 1733 een advokaat, Dr. Petrus H. Petreus was toegewezen, ging het Hof er toch toe over Jan Obbis ter tortuur te brengen om van hem een bekentenis te verkrijgen. Hij onderging zo toch nog het lot dat zijn medebeschuldigten Pijtter Floris en Jurrien Hansen al in 1730 hadden ondergaan, maar waarvoor hij toen was gevrijwaard gebleven. Ten overstaan van de raadsheren Dominicus Hamerster en Arent Aulus van Haersma werden Jan Obbis de duimijzers en scheenschroeven aangelegd; toen dat niet hielp, ging men een stap verder: "ende daerop de reckbanck tot drie besondere reisen (= keren) de armen uitgereckt sijnde, telkens tot soo verre (hij) het heeft kunnen lijden". (Met dat laatste bedoelde men dat voorkomen werd dat de 'patiënt' bewusteloos raakte.) Jan Obbis bleef echter de eigenlijke sodomie ontkennen. Bij gebrek aan definitief bewijs kon het Hof niet anders doen dan Jan Obbis, en de door hem verleide Idske Sakes (57), rekening houdend met recidive, te veroordelen wegens het begaan van "vuiligheden die seer nae bij aan de daedelijke sonde van sodomie komen". Beiden kregen dezelfde straf opgelegd bij sententie van 20 november 1734: strenge openbare geseling, brandmerken, tien jaar tuchthuis, welke straf in afzondering van de andere gevangenen doorgebracht diende te worden, en daarna levenslange verbanning uit Friesland. (58)

Het kader van dit opstel laat niet toe de 15 sodomiezaken die sinds 1734 voor het Friese Hof tot een veroordeling kwamen individueel te behandelen. Volstaan moet worden met het hieronder volgende schema en enkele aantekeningen.

(0)	9. 2.1746	Jan Tjercx van Ackerwoude	- 'sodomie' ontmoet een slag teef (= bestialiteit)
(1)	26. 4.1757	Paulus Hicken van Amsterdam, lid van reizend gezelschap komedianten	28 verleiding ont-tot slag sodomie of vuiligheden

(2)	13. 3.1759	Claes Wijbes 29	pogingen tot ont-
		van Dokkum	(verleiding slag
		pottebakker	tot) sodomie
(3)	13. 6.1766	Evert Jans -	idem 7 jaar
		van Leeuwarden	tucht-
		viskoper	huis
(4)	24. 9.1766	Claas Clasen -	idem ont-
		v. Leeuwarden	slag
		gehuwd	
(5)	23.10.1766	Christoffel 70	verleiding 3 jaar.
		Bosch van	tot tucht-
		Leeuwarden,	sodomie huis
		vleesdrager	
(6)	8.12.1768	Christoffel	idem vrij-
		Bosch	(recidive!) spraak
(7)	12.10.1774	Adolph Jans 50	verleiding 2 jaar
		van Oldeber-	tot verban-
		coop, haven-	sodomie ning
		chercher	
(8)	20. 2.1775	IJpe Jacobs 18	gedogen 3 jaar
		van Deinum	van verban-
		boereknecht	sodomie ning
		bij Pal Palses	
(9)	20. 2.1775	Sjouke Cor- 16	idem 3 jaar
		nelis van	verban-
		Deinum	ning
		knecht	
(10)	18. 3.1775	Pals Palses 41	verleiding lijf-
		van Deinum	tot straf,
		huisman	sodomie brand-
			merken,
			7 jaar
			tucht-
			huis
(11)	21.10.1797	Reinder 56	verleiding lijf-
		Pieters van	tot straf
		Workum	sodomie 10 jaar
			tucht-
			huis
			(in
			afz.)
			eeuwig
			verb.
(12)	26.10.1798	Foppe Jans 50	verleiding 10 jr.
		van Heereveen	tot tucht-
		koopman	sodomie huis
		gehuwd	(in
			afz.)
(13)	23. 2.1808	Lambertus -	dwingen 1 mnd.
		G.G. de Wolf	tot confi-
		van Lochem,	nement,
		student te	heden 1 jaar
		Franeke	verb.
(14)	23. 2.1808	Johannes -	idem 1 mnd.
		L. Tuinhout	confi-
		van Harlingen,	nement,
		student te	2 jr.
		Franeke	verb.
(15)	6. 7.1809	Pieter Pot 46	a.verleiding 7 jaar
		te Leeuwarden	sodomie tucht-
			b.diefstal huis
			c.verbreken (in
		van ban	afz.)
			eeuwig
			verb.
			uit
			Koninkrijk
			Holland

Uit bovenstaand overzicht blijkt duidelijk dat er geen sprake is dat de justitie in Friesland gebrand was op het ontdekken van sodomie-misdrijven. We kunnen rustig zeggen dat homoseksuelen er in de onderzochte periode, met uitzondering van 1730, eigenlijk ongemoeid werden

gelaten. Uit de door mij bestudeerde procesdossiers blijkt dat de justitie slechts in deze gevallen gemengd werd doordat, soms na jaren, eindelijk een jongen of man die werd 'lastiggevallen' ging klagen. Vaak bleek dan bij nader onderzoek een stel mannen te vinden die hetzelfde was overkomen (in geen enkel geval kon 'sodomie' in eigenlijke zin worden bewezen). Een steeds weer terugkerend en opvallend verschijnsel is dit: dat mannen in deze samenleving nog weinig behoefte aan privacy hadden. Men sliep vaak, en doorgaans kennelijk in alle eer en deugd, samen in één bedstee. Herhaaldelijk krijgen we de indruk dat de gastvrijheid dit gebruik vorderde - en mogelijk ook de beperkte accommodatie -, en dat de geïnviteerden zulks zonder aarzelen aanvaardden.

De aanleiding tot het ontstaan van een geruchten- en klachtenstroom die op den duur de lokale justitie erop attenderde dat er wat gaande was, was soms heel banaal: een ruzie, verklikken. Zo liep Pauls Hicken door verraad tegen de lamp. Hij had zich - naar zijn zeggen in dronkenschap - aan een collega van zijn 'troupe' vergrepen. Hij ontsprong de dans, omdat er maar één getuige was - en die was bovendien volgens de toen (ook in Friesland) gangbare begrippen niet betrouwbaar: komedianten waren infaam. (60) Soms is het niet duidelijk met welk 'beeld' we te doen hebben, zoals in het geval van Foppe Jans die door een paar buurvrouwen werd betrapd toen hij op een openbaar 'secreet' ontuchtige handelingen verrichtte met de 14-jarige Cornelis Geerts. De zaak uit 1808 staat weer apart. Het betrof hier (ook al ontkenden de autoriteiten dat) eigenlijk een lelijk uit de hand gelopen ontgroening, waarbij de beide verdachten - en enige andere ouderejaars met hen - zich aan grove en sadistische mishandelingen tegen het groen Ruurd Sjoukes Visser te buiten waren gegaan. De zaak leidde tot geweldige deining: provinciale Staten mengden zich erin en een competentiegeschil tussen de Senatus Judicialis van de Academie te Franeker en het Hof vloaide er ook nog uit voort. (61) Of deze twee zaken eigenlijk in dit rijtje thuishoren, betwijfel ik. Per slot zijn dan sinds 1734 maar negen personen wegens (vuiligheden nabijkomende aan de sonde van sodomie) bestraft. (62)

rechtsgronden voor strafvervolgning

Een verhandeling over de criminele vervolging van het 'misdrijf' sodomie, en zijn mindere aspecten, kan niet volledig zijn zonder de vraag aan de orde te stellen naar de rechtsgronden voor deze vervolgingen. Als rechtshistoricus wil ik mij daaraan niet onttrekken. Bij een dergelijk onderzoek dient men zich van twee complicerende factoren goed bewust te zijn. Ten eerste was het recht vóór de codificatiebeweging (eind 18e, begin 19e eeuw) niet in systematische wetboeken ondergebracht en bestond er naast het wettelijk recht een scala van andere rechtsbronnen - zoals oudere rechtspraak, rechtsgewoonte, rechtsgeleerde commentaren, Romeins recht. Ten tweede was, mede door het genoemde feit, het richtsnoer voor de oordeelsvorming van de rechter niet duidelijk bepaald en rustte op de rechter ook niet de plicht zijn vonnis te motiveren. De rechter had dus een grote mate van 'vrije beleidsruimte' - zij het dat de traditie er, in normale omstandigheden, voor zorgde dat des rechters arbitrium niet tot pure rechterlijke willekeur degenereerde. (63)

Hoewel het binnen het kader van dit opstel ondoenlijk is een overzicht te geven van de wetsbepalingen die in de vele rechtskringen van onze Republiek tegen 'sodomie' bestonden, dwingt het ontbreken van zo'n bepaling in Friesland mij toch tot het geven van een beknopt overzicht dat, hopelijk, mede als basis voor verder onderzoek kan dienen. (64) Het Romeinse recht, dat in onze Republiek deels werd gerecipieerd en becommentarieerd - en aldus in de dagelijkse praktijk van de rechtsvinding een rol (van wisselend belang) speelde - stelde de doodstraf op sodomie. Daarover waren de beroemdste rechtsgeleerde commentatoren het wel eens. (65) En hetzelfde geldt voor de opstellers van rechtsgeleerde adviezen, al manen juristen als Schrassert en Schomaker wel tot voorzichtigheid. (66) Ook de Peinliche Gerichtsordnung (1532) van Karel V stelde - zoals wij hierboven al zagen naar aanleiding van de beschouwingen van Pappus von Tratzberg - de doodstraf op sodomie. Deze wet was wel niet gerecipieerd in de Republiek, maar genoot toch een zekere mate van gezag. De omstreden Criminele Ordonnanties van Filips II zijn voor ons onderwerp van minder belang. (67) Het is dan ook niet verwonderlijk dat hier en daar vóór de achttiende eeuw strafvonnissen inzake sodomie - zij het sporadisch - zijn aan te wijzen. Meer verbazing kan het wekken dat men het in Holland in 1730 nodig achtte mede als een rechtvaardigingsgrond voor al begonnen vervolgingen een plakaat uit te vaardigen dat de doodstraf op sodomie stelde en dat de voortvluchtige verdachten van het delict ernstig bedreigde. (68) Hetzelfde geldt eigenlijk voor de stad Groningen waar men - ik memoreerde het al - op 14 juli 1730 een dergelijk plakaat uitvaardigde. Misschien gevoelde men het in Stad als een gemis dat daar geen keurig gepubliceerde wetsbepaling klaar lag, terwijl die voor het omliggende land wel bestond, met name in de Ommelanden, Drenthe en Overijssel. (69) Al die wetten stelden de traditionele vuurdood op het misdrijf.

Friesland bezat evenmin een uitdrukkelijke wetsbepaling in de zgn. Landsordonnantie, de 'Statuten' (gerevideerd in 1716). In de commentaren van de raadsheren Hamerster en Binckes vindt men dan ook, voorzover ik kan zien, geen beschouwingen over dit misdrijf. Anders is dat - zij het toch maar weinig anders - met het handboek over het Friese recht van de beroemde Franeker professor Ulrik Huber (1636-1694). Huber, die nog korte tijd raadsheer in het Hof was, schrijft in de door zijn zoon bewerkte editie van zijn omvangrijke 'Hedendaegse rechtsgeleertheit' kort en krachtig:

Stomme ontucht bij sich selve gedaan, die men doorgaens de sonde van Onan noemt, wordt ook niet gestraft; buiten twyfel om de meenichte der misdaders, hoewel het anders geen minder sonde is als slechte hoererye. Maer schandelykheijt die mannen met mannen, of vrouwen met vrouwen bedrijven, wordt noch heedensdaegs met de doodt gestraft, gelijk ook die met beesten geschiedt. (70)

Opmerkelijk is het dat, terwijl Van Leeuwens 'Rooms-Hollands regt' na de vervolgingen van 1730 wel een desbetreffende uitbreiding onderging, Zacharias Huber geen grond vond om de nieuwe editie van zijn vaders boek op dit punt te wijzigen. (71) En dat terwijl hij zelf, zoals we hierboven zagen, als raadsheer-commissa-

ris bij de sodomieprocessen van 1730 betrokken was geweest. Kortom, alles wijst erop dat de Friese burgerlijke rechters in strafzaken bijster weinig geïnteresseerd waren in het misdrijf sodomie, en dat hun justiciabelen hen kennelijk ook niet tot, geveinsde, belangstelling noopten. Behoeft tot speciale, nieuwe wetgeving zullen de Friese juristen ook al niet gehad hebben, omdat ze juist in Friesland in een traditie van toepassing van Romeins recht waren opgeleid. (71a)

Of deze conclusie ook mag gelden voor de militaire rechters, het Krijgsgericht met name, moet hier - bij gebrek aan gegevens (72) - in het midden blijven. Een korte opmerking over de wetgeving voor militairen is wel op zijn plaats, omdat het hier personen betreft die, ook al waren ze militair, toch sociaal contact hadden met de Friese burgerbevolking. Hierboven signaleerde ik al het feit dat de artikelbrief voor het krijgsvolk te lande (1590) in art. 3 sodomie, als 'onnatuurlijk misbruyck' met de dood bedreigde. (73) Kwantitatief inzicht in deze materie is echter nog niet aanwezig. Hetzelfde geldt voor Friezen die op een schip dienst namen. Wat zich in scheepskooien moet hebben afgespeeld, heeft nog meer tot de verbeelding gesproken dan wat er in de mannen-maatschappijen der legerplaatsen zou gebeurd kunnen zijn aan seksuele 'abnormiteiten'. (74) Voorzover ik - in een niet geheel uitputtend onderzoek - heb kunnen nagaan, is aan het begin van de 18e eeuw sodomie in de artikelbrief voor de krijgsmacht ter zee strafbaar gesteld (geweest) in een formulering analoog aan die van de al geciteerde artikelbrief van 1590. (75) De weinige vonnissen die we in de lijsten bij Simons vinden over de tweede helft van de 18e eeuw zullen dat wetsartikel als rechtgrond hebben gehad. Dat geldt ook voor hier en daar gesignaleerde sodomie vonnissen op de vloot. (76) Curiositeitshalve kan er op worden gewezen dat de 'Nederlanders' die aanmonsterden op de Russische vloot er bij veroordeling wegens sodomie met een lijfstraf af konden komen, tenzij geweld tegen de 'partner' was gebruikt. (77)

vergelijking tussen friesland en de rest van de republiek

Een blik op de hierna volgende tabel leert dat comparatief kwantitatief onderzoek in series criminele archieven ons van enkele overgeleverde huiveringwekkende wijsheden kan afhelpen. Ongetwijfeld heeft zich in 1730 een golf van vervolging van homoseksuele mannen voorgedaan. Men ziet echter al uit dit overzicht dat we dat niet mogen generaliseren tot een vervolging in de Republiek. In de onderzoeksgebieden waarvan nu seriële gegevens bekend zijn, viel alleen in Friesland, Leiden en in de jurisdictie van het Hof van Holland - trouwens ook in Amsterdam - een hausse. Ongetwijfeld zijn er eveneens in andere steden slachtoffers gevallen. Het is goed er hier nog eens op te wijzen dat de vonnissen die in 1731 door het Hof van Holland werden geveld géén doodvonnissen waren, zoals men vaak heeft aangenomen: het waren verstekvonnissen tegen voortvluchtige verdachten. Ook overigens zijn relatief maar weinig doodvonnissen uitgesproken. Na het stellen van enkele 'voorbeelden', ook in Leiden en Friesland, is men weer snel op andere straffen overgegaan. Van de 140 vonnissen - waaronder ook ontslag van rechtsvervolging is opgenomen - betrof het 15 doodvonnissen (door wurging en ophanging), 76 werden bij verstek gewezen. De volkrijke stad Amsterdam geeft, allicht, een wat heftiger beeld te zien.

Tabel STRAFVONNISSEN (TOTAAL 140) INZAKE 'SODOMIE' IN ELF ONDERZOEKSGBIEDEN, 1701-1811

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
1730 juni	-	7	-	-	-	-	-	-	-	1	-
juli	-	5	-	-	-	-	-	-	-	4	-
sept.	1	-	-	-	-	-	-	-	-	6	-
okt.	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nov.	2	-	-	-	-	-	-	-	-	9	-
dec.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-
1731	-	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1733	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1734	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1746	(1)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1749	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
1755	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1757	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1758	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-
1759	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1764	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
1765	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
1766	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1768	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1772	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
1774	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1775	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1776	-	1	-	-	-	-	-	-	-	2	-
1777	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
1779	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1781	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
1789	-	-	-	-	-	-	-	1	-	3	-
1790	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1791	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
1793	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
1797	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1798	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1803	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
1805	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-
1808	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
1809	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1

- I Hof van Friesland (bron: HF, serie II)
 II Hof van Holland
 III Waterland
 IV Wassenaar-Zuidwijk
 V Brielle
 VI Twente
 VII Heerlen
 VIII Zierikzee (materiaal Diederiks-Kersies)
 IX Vlaardingen (materiaal Struijs)
 X Leiden (Van den Heuvel 1978)
 XI Breda (materiaal Van Haastert)
- } SR 18

Aangezien de gegevens vandaar door de aard van het bronnenmateriaal (nog) niet vergelijkbaar zijn met de andere onderzoeksgebieden, heb ik er van afgezien ze in de tabel op te nemen. (78) In de periode 1730 tot 1811 vielen in Amsterdam 113 vonnissen inzake sodomie tegen aanwezige verdachten (dus exclusief verstekvonnissen). Daarvan behelsden er 15 de doodstraf (pieken in 1730: 5, en 1764: 5), 54 tuchthuisstraffen (pieken in 1730: 5, 1796-98: 22), 15 verbanning en 29 ontslagen van rechtsvervolgning. Het Amsterdamse materiaal maakt duidelijk dat daar niet alleen in 1730 (79) maar, zoals Ovezall al heeft opgemerkt (80), ook in de jaren 1764-65 een golf van vervolging plaats vond.

nabeschouwing

De gerechtelijke vervolging van de zeer oude zonde, van het zeer oude delict, 'sodomie' gedurende de 18e eeuw in elf uiteenliggende en divers gearde onderzoeksgebieden in onze Republiek rechtvaardigt allerminst de conclusie dat het verschijnsel sodomie toen bijzonder in de belangstelling heeft gestaan. Alleen de jaren 1730-31 en het midden van de jaren zestig geven hier en daar een piek te zien. Zonder vergelijkbaar serieel onderzoek in de 17e eeuw moeten we erg oppassen voor voorbarige conclusies. In ieder geval waren veroordelingen wegens sodomie ook vóór 1700 geen onbekend verschijnsel. De gelovigen kenden het bijbelse verhaal van Sodom; de juristen kenden de wetgeving omtrent het delict. (81) Over het algemeen gold waarschijnlijk een ruime mate van tolerantie: in de steden was de buurt er soms van op de hoogte wie 'nicht' was: hij werd hooguit door de straatjeugd uitgejouwd. De 'lolhuizen' en andere ontmoetingsplaatsen genoten, zoals bijvoorbeeld uit procesdossiers van het Hof van Holland blijkt, ook buiten de kring der intimi enige faam.

Ongetwijfeld hebben de vervolgingen sinds 1730 invloed uitgeoefend op de sensitiviteit voor het 'delict' zelf, maar vermoedelijk ook wel voor situaties die tot het begaan ervan konden leiden. Toch kan men zich dan, op grond van het Friese materiaal, slechts verbazen over de geringe pijnlijkgheidsgrens (om een sleutelbegrip aan Norbert Elias (82) te ontleenen) daar ten aanzien van het incidentele, gastvrije slapen van mannen in één bedstee.

Het aantal sodomievonnissen is, evenals dat wegens andere gevoelige zedendelicten - quasi-incest bijvoorbeeld: moeder en zoon, of vader en dochter, die slapende in één bedstee werden aangetroffen (83) -, bijzonder laag, als men zich realiseert dat het Friese Hof gedurende de onderzoeksperiode bijna 800 strafvonnissen velde (het Hof van Holland bijna 800).

De centrale vraag blijft natuurlijk: waarom werd sinds een bepaald moment, in onze Republiek in 1730, méér dan de gewoonlijke aandacht besteed aan sodomie? Niet alleen van justitiële, maar vooral van kerkelijke zijde. Waarom dit atavisme? (84) Had het heksen- en duivelsgeloof sinds de affaire rond Balthasar Bekker uitgediend? Het is niet waarschijnlijk. Eerder zullen we het fenomeen van de langzaam aan intensiever wordende gevoeligheid voor homosexualiteit en de homoseksuele subcultuur moeten trachten te verklaren in het kader van een veel ruimer proces, waarin de houding der sexen ten opzichte van elkaar zich wijzigde. Ik denk hierbij aan fenomenen als de nieuwe affectieve bindingen der

echtgenoten ten opzichte van elkaar en van hun kinderen binnen het (kern-)gezin; de veranderende opvattingen over de 'natuur' der dingen; welke een waarschijnlijk toch steeds latent aanwezige 'vitale afkeer' van homosexualiteit reaktiveerden. (85)

We kunnen de 18e eeuw, aldus generaliserend, niet anders zien dan als een bescheiden, maar onmisbaar, voorportaal tot de preoccupaties met sexualiteit en deviante ('perverse') sexualiteit van de medici in de 19e eeuw, toen men de 'horrors of half-known life' sterk onderging. (86) Het is, dunkt mij, in de 18e eeuw reeds, dat men zich sterker teweer gaat stellen tegen 'onnatuurlijke' sexualiteit. Vooreerst werd men, na de aanvankelijke piek van 1730, vooral beziggehouden door het probleem der masturbatie, de zonde van Onan. Maar de belangstelling voor het probleem sodomie bleef, op een laag pitje, bestaan. Loens, Perrenot, Gales wijdden er verhandelingen aan, meestal naar aanleiding van een actuele kwestie. Maar een brave promovendus over het huwelijk in de 'natuur-staat' durfde er in 1757 geen woord aan vuil te maken. (87)

Aan het einde van de 18e eeuw begint zich al schuchter een anonymicus af te vragen hoe men 'onnatuurlijke zonden' zou kunnen tegengaan. De auteur doet de volgende voorstellen: bevordering van het huwelijk in de 'gemeene burgerstand'; het weigeren van ambten aan celibatairen; een wijziging in de strafwetten. De laatste is opmerkelijk: niet de doodstraf wenste de auteur, maar een gevangenisstraf, van maximaal zes jaar, gedurende welke de veroordeelde elke maand twee keer, liefst op een drukke dag, te pronk zou worden gesteld gehuld in infame kleding, met een bord: 'Sodomiet. Dat ieder zich wachte!' (88) Een dergelijk voorstel was niet aan dovemansoren gericht. De juristen die sinds 1798 tot taak hadden nationale wetboeken op te stellen, braken zich ook al het hoofd over de sodomie - niet alleen als delict (89), maar ook als mogelijke echtscheidingsgrond in het kader van het huwelijksrecht. Daarmee nam men een voorstel op dat Noordkerk na het beruchte jaar 1730 had gelanceerd. (90)

De 'wil te weten' was in deze eeuw nog niet zo sterk geprononceerd als in de 18e eeuw, toen de medische stand zich van de psychopathologie van het seksuele leven meester maakte. Voor een eenzijdige nadruk op de 19e eeuw moet echter wel gewaarschuwd worden. Veel van de topics die bijvoorbeeld Aron en Kempf uit een paar procesdossiers hebben gelicht (91), kan men ook al een eeuw eerder aantreffen. Te grote concentratie op de 19e eeuw kan tot perspectiefvertekening leiden. Zelfs gevallen van 'transsexualiteit' - een verschijnsel met zeer belangwekkende sociaal-culturele betekenis - waarvan Foucault er onlangs één (overigens zeer schaars aangekleed) heruitgaf (92), zijn ook in de Republiek te vinden. (93) Heeft men het geluk er een uitvoerig dossier bij te vinden, dan kan een dergelijk 'geval' een buitengewoon interessant licht werpen op de opvattingen van een bepaalde samenleving over de grens tussen de sexen en de definiëring daarvan. (94) De belangrijkste opgave voor de geschiedschrijving van de sexualiteit is, dunkt mij, juist het leggen van de 'link' tussen 18e en 19e eeuw. Te zeer wordt de scheiding tussen ancien régime en moderne tijd thans een barrière. Veel onderzoeksverslagen eindigen bij 1800 of beginnen daar. De ordening van de archiefbronnen mag niet de oorzaak blijven van een onoverbrugbare kloof. (95)

litteratuur

- Apollinaire, G., *Les diables amoureux*. Parijs, 1964.
- Apollinaire, G., Fernand Fleuret, Louis Perceau, *L'Enfer de la Bibliothèque Nationale. Bibliographie méthodique et critique de tous les ouvrages composant cette célèbre collection*. Parijs, 1919.
- Arntzenius, H.L., *Institutiones iuris Belgici civilis de conditione hominum*. 3 partes. Groningen, 1783, 1788, 1798.
- Aron, J. en Kempf, R., *Le pénis et la démoralisation de l'Occident*. Parijs, 1978.
- Articul-brief, waer by eenige annotatien gevoeght zijn, door Peter Pappus von Tratzberg. 6e dr. Groningen, 1681.
- Baker-Benfield, G.J., *The horrors of half-known life. Male attitudes toward women and sexuality in nineteenth-century America*. New York, 1977.
- Herculine Barbin dite Alexine B. (1838-1868). Ed. M. Foucault. Parijs, 1978.
- Bedenkingen zie Perrenot
- Berents, D.A., *Misdaad in de Middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht*. Utrecht, 1976.
- Berg, I. van den, ed., *Nederlands advys-boek, inhoudende verscheidene consultatien en advysen van voornamere regtgeleerden in Nederland*. 5 dln. Amsterdam, 1693-98.
- Berns, J.L., *Rijksarchief Friesland: De archieven van het Hof Provinciaal en van de gerechten, steden, districten, eilanden en hoogeschool van Friesland*. Leeuwarden, 1919.
- Binckes, S., *Verklaaringe van de Statuten, ordonnantien, reglementen en costumen van rechte in Friesland, anders genaamd 's Lands Ordonnantie ... 4 dln. Leeuwarden, 1785-86*.
- Bleibtreu-Ehrenberg, G., 'Antihomosexuelle Strafgesetze' in: R. Lautmann e.a., *Seminar: Gesellschaft und Homosexualität*. Frankfurt aan de Main, 1977.
- Tabu Homosexualität. Die Geschichte eines Vorurteils*. Frankfurt aan de Main, 1978.
- Boon, L.J., 'De grote sodomietenvervolging in het gewest Holland, 1730-1731'. *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, VIII (1976), 140-152.
- Chaunu, P., 'L'histoire sérielle: bilan et perspectives'. *Revue historique*, CCXLIII (1970), 297-320.
- Coopmans, J.P.A., 'Vrijheid en gebondenheid van de rechter vóór de codificatie', in: *Rechtsbevinding. Opstellen aangeboden aan J.M. Pieters*, (Deventer, 1970), 71-109.
- Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland*. Den Haag, 1809.
- Diederiks, H.A., 'Report on the first session (of the Congress on) Economic and social aspects of criminality in the past'. *IAHCCJ Newsletter*, I (Febr. 1979), 6-20.
- Elias, N., *Über den Prozess der Zivilisation. Sociogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. 2. Zürich, 1969.
- Elton, G.R., 'Crime and the historian', in: *Crime in England 1550-1800*. ed. J.S. Cockburn, (Londen, 1977), 1-15.
- Emde Boas, C. van, *Shakespeare's sonnetten en hun verband met de travesti-double spelen*. Amsterdam, 1951.
- Evenhuis, R.B., *Ook dat was Amsterdam. deel IV: De kerk der Hervorming in de achttiende eeuw: de grote crisis*. Baarn, 1974.
- Feith, J.A., 'Crimineele rechtspraak van Gedeputeerde Staten van Stad en Lande'. *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 4e reeks, I (1900), 175-205.
- Fockema Andreae, S.J., *De Nederlandse staat onder de Republiek*. 2° dr. Amsterdam, 1962.
- Foucault, M., *Histoire de la sexualité. Tome 1: La volonté de savoir*. Parijs, 1976.
- zie ook Herculine Barbin
- Frenkel, F.E., 'Sex-crime and its socio-historical background'. *Journal of the history of ideas*, XXV (1964), 333-352.
- Furet, F., 'L'histoire quantitative et la construction du fait historique'. *Annales ESC*, XXVI (1971), 63-75 (zie ook, beknopter, zijn 'Quantitative history' *Daedalus*, Winter 1971, 151-167)
- (Gales, G.I.) *Rechtsgeleerd onderzoek of de proclamatie van de Nationale Vergadering .. van den 18e Augustus 1796 krachteloos maakt en buiten werking stelt het placaat van de voormalige Staaten van Holland en West-Friesland in dato 21 July 1730 tegen de sodomie*. Amsterdam, 1798.
- Garfinkel, H., 'Passing and the managed achievement of sex status in an intersexed person' in zijn *Studies in ethnomethodology* (Englewood Cliffs, 1967), 116-185 en 285-288.
- Gilbert, A.N., 'Buggery and the British Navy, 1700-1861'. *Journal of Social History*, X (1976-77), 72-98.
- Gollner, G., *Homosexualität. Ideologiekritik und Entmythologisierung einer Gesetzgebung*. Berlin, 1974.
- 'Disziplinarsanktionen gegenüber Homosexuellen im öffentlichen Dienst', in: R. Lautmann e.a., *Seminar: Gesellschaft und Homosexualität*. (Frankfurt aan de Main, 1977), 105-124.
- Haastert, J. van, 'Beschouwingen bij de criminele vonnissen van de schepenbank van de stad Breda uit de jaren 1626 tot 1795', in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'*, 29 (1976), 56-106.
- Hallema, A., 'Executie van een doodvonnis aan boord van een oorlogsschip (wegens sodomie, Vere 1760)'. *Militair-Rechtelijk tijdschrift*, LIV (1961), 81-87.
- Hamelsveld, Y. van, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie, op het einde der achttiende eeuw*. Amsterdam, 1791.
- Hamerster, D., *Naukeurige en duidelijke verklaring over de Statuten, ordonnantien, reglementen, en costumen van rechte in Friesland*. 3 dln. Leeuwarden, 1760, 1783.
- Hernandex, L. (= Fernand Fleuret en Louis Perceau), *Les procès de sodomie aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles. Publiés d'après les documents judiciaires conservés à la Bibliothèque nationale*. Parijs, 1920.
- *Les procès de bestialité aux XVIe et XVIIe siècles. Documents judiciaires inédits publiés avec un avant-propos*. Parijs, 1920. ('Bibliothèque des Curieux'), repr. Parijs, 1955.
- Heuvel, H.M. van den, 'De criminele vonnisboeken van Leiden 1533-1811', *Rijnland, tijdschrift voor sociale genealogie en streekgeschiedenis voor Leiden en omstreken*, XIV/XV (1977-78).
- 'Hoe voorkomt men, het best, het bedrijven van onnatuurlijke zonden, in ons Nederland?' in: *Nieuwe Bijdragen tot het Menschelijk Geluk* III, 1e afd. (1797), 123-136.
- Huber, U., *Hedensdaegse rechts-geleertheit, soo elders, als in Frieslandt gebruikelijk*. 3e dr. door Zacharias Huber. Amsterdam, 1726 (4e dr. 1742, 5e dr. 1768).

- Huussen jr., A.H., *De codificatie van het Nederlands huwelijksrecht, 1795-1838. Geschiedenis en analyse van de ontwikkeling van de huwelijkswetgeving en van de opvattingen omtrent huwelijk en gezin op het eind van de achttiende en aan het begin van de negentiende eeuw.* Amsterdam, 1975.
- 'De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland in het eerste kwart van de achttiende eeuw'. *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, VIII (1976), 116-139.
- 'Jurisprudentie en bureaucratie: Het Hof van Friesland en zijn criminele rechtspraak in de achttiende eeuw'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XMIII (1978), 241-298 en 554.
- 'Le droit de mariage au cours de la Révolution française'. *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis/Revue d'histoire du droit*, XLVII (1979), 9-51 en 99-127.
- Kalma, J.J., *Onno Zwier en Willem van Haren. Bibliografie.* Leeuwarden, 1956.
- Keessel, D.G. van der, *Lectures on Books 47 and 48 of the Digest, setting out the criminal laws as applied in the courts of Holland based on Cornelis van Eck, and on the new Criminal Code, 1809.* Latin text edited and translated into English by B. Beinart and P. van Warmelo. Kaapstad, 1969-1978 (5 delen verschenen).
- Kersteman, F.L., ed., *Hollandsch rechtsgeleert Woordenboek .. in een compleete order te zamen gesteld door een genootschap rechtsgeleerden. Met aanhangsel.* 3 dln. Amsterdam, 1768-1773.
- Kettle, M., *Salome's last veil. The libel case of the century.* Londen, 1977.
- Knappert, L., *De opkomst van het protestantisme in een Noord-Nederlandsche stad. Geschiedenis van de Hervorming binnen Leiden van de aanvang tot op het Beleg.* Leiden, 1908.
- Kooij, C.G. van der, 'Rudolf de Mepsche en de Faansche processen (22.4-24.9.1731)'. *Spiegel Historiae*, XIV (1979), 358-364 en 384.
- Kuster, H.J., *Over homosexualiteit in middeleeuws West-Europa.* s.l., 1977.
- (Laman, P.) *Anleiding tot de eerste beginselen der Groninger regtskennis.* Groningen, 1738 (3e dr. Groningen 1778).
- Land-recht van Hunsingo, Fyvelingo, ende het Wester-quartier.* 6e dr. Groningen, 1679.
- Land-recht der beyden Old'-Ambten, vervattende d'olde ende nieuwe statuten ende costumen der voorz. Landschappen, soo als deselve nu op 't nye zijn revidiert, reformeert ende suppleert.* Groningen, 1654.
- Land-recht des Gerichts van Selwerdt, begrijpende de oude en nieuwe landt-rechten ende costumen van voorschreven Gerichte, soo als deselve op 't nieu zijn gerevideert, gearresteert ende gepubliceert.* Groningen, 1673.
- Land-recht van Wedde en Wester-Woldinge-landt.* Groningen, 1677. + *Ampliatie van het Landt-Recht van Wedde ende Westerwoldinge-landt, nopens de breucken, straffen van delicten etc. ter instantie van derzelver ingezetenen, den 16. Novemb. 1706 in Curia gearresteert.* Groningen, 1736.
- Het Lantrecht van Drenthe.* Meppel, 1718.
- Landregt van Over-Isel.* (1630). Deventer, 1724.
- Lautmann, Rüdiger ed., *Seminar: Gesellschaft und Homosexualität.* Frankfurt aan de Main, 1977.
- Leeuwen, S. van, *Het Rooms-Hollands regt, waar in de Roomse wetten, met het huydendaagse Neerlands regt .. over een gebracht werden.* 11e dr. Amsterdam, 1744.
- Loens, P., *Regterlijke aanmerkingen omtrent eenige poincten concernerende de execrable sonde tegen de natuur.* Rotterdam, 1760.
- Maes, L.Th., 'Die drei grossen europäischen Strafgesetzbücher des 16. Jahrhunderts. Eine vergleichende Studie'. (1977) in zijn *Recht heeft vele significatie. Rechtshistorische opstellen.* (Brussel, 1979), 325-337.
- Matthaeus, A., *De criminibus, ad Lib. XLVII et XLVIII Digestorum Commentarius.* ed. 2a. Amsterdam, 1661.
- Monter, E.W., 'La sodomie à l'époque moderne en Suisse romande'. *Annales ESC* XXIX (1974), 1023-1033.
- Muller, F., *Essai d'une bibliographie neerlandorussie.* Amsterdam, 1859.
- Noordkerk, H., *De matrimoniis ob turpe facinus quod peccatum sodomiticum vocant, jure solvendis dissertatio.* Amsterdam, 1733.
- Oaks, B.F., '"Things fearful to name": sodomy and buggery in seventeenth-century New England'. *Journal of social history* XII (Winter 1978), 268-281.
- Ovezall, J.J., 'Over het sociale aspect van de homosexualiteit in de achttiende eeuw in Nederland (= Amsterdam!)' *Nederlandsch Tijdschrift voor psychologie en haar grensgebieden, nieuwe reeks, deel VIII* (1953), 305-349.
- Pappus von Tratzberg zie *Articul-brief.*
- Die Feinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V.* (Carolina). ed. Gustav Radbruch. Stuttgart, 1962.
- (Perrenot, A.), *Bedenkingen over het straffen van zekere schandelijke misdaad.* Amsterdam, 1777. (en *Nadere bedenkingen ..* Amsterdam, 1777).
- Römer, L.S.A.M. von, 'Der Uranismus in den Niederlanden bis zum 19. Jahrhundert, mit besonderer Berücksichtigung der grossen Uranieverfolgung im Jahre 1730. Eine historische und bibliographische Skizze', in: *Jahrbuch für sexuelle Zwischenstufen unter besonderer Berücksichtigung der Homosexualität* VIII (1906), 365-511.
- Rollin Couquerque, L.M., 'Articulbrieven voor het Krijgsvolk te water'. *Militair-Rechtelijk tijdschrift* XXXVIII (1942/43), 255-338.
- 'Oude strafwetgeving voor ons Krijgsvolk te lande'. *Ibidem* 91-182 en 375-380.
- Royen, J. van, *Specimen juridicum inaugurale de conjugio in statu naturali.* Leiden, 1757.
- Schomaker, J., *Selecta consilia et responsa juris .. coram illustribus Ducatus Gelriae et Comitatus Zutphaniae Tribunalibus ..* 6 dln. Nijmegen, 1738-1782.
- Schow-toneel soo der geëxecuteerde als ingedaagde over de verfoeilijke misdaad van sodomie. Tot waarschouwinge der goede en afschrik der booze geopent in de voornaamste steeden van Hollandt en Over Yssel .. Anno 1730.* 2 dln. Amsterdam, 1732?
- Schrassert, J., *Consultatien, advysen ende advertissemerten ..* Harderwijk, 1740 (vol. II).
- Schubart-Fikentscher, G., *Zur Stellung der Komödianten im 17. und 18. Jahrhundert.* Berlin, 1963.
- Simons, C.H.F., *Marine Justitie. Ontwikkelingen in de strafrechtspleging bij de Nederlandse zeemacht, in het bijzonder gedurende de tweede helft van de 18e eeuw en het begin van de 19e eeuw.* Assen, 1974.
- Statuten, ordonnantien, reglementen, en costumen van rechte van Vriesland ..* (1716). Vermeerdert met een Appendix ofte byvoegzel van alle placaten .. 2 dln. Leeuwarden, 1770.

noten

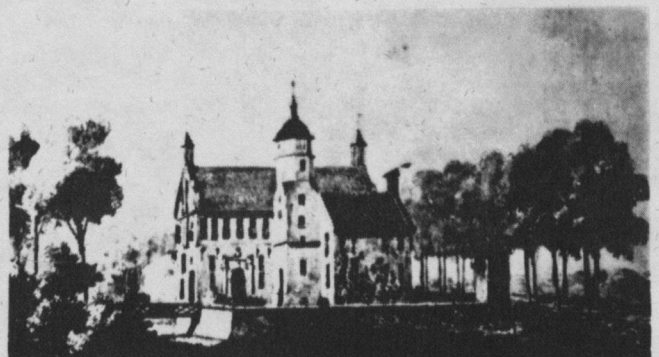
1. Foucault, *Histoire*, 18-22.
2. Zoals de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis voornemens is te doen.
3. Kettle, *Salome's last veil*, 245.
4. Deze beperkte preoccupatie wijte men niet aan masculien chauvinisme van de auteur: gerechtelijke vervolging van lesbianisme is een zéér zeldzaam verschijnsel.
5. Dankzij een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Zuiverwetenschappelijk Onderzoek (ZWO) is de codering van de verzamelde data ten behoeve van mechanische verwerking reeds een eindweegs gevorderd.
6. Inderdaad 'min of meer', want in sommige jurisdicties - Leiden bijvoorbeeld - registreerde men de sodomiezaken apart: Van den Heuvel, 'De criminele vonnisboeken', 469-471. Er zijn ook aanwijzingen dat processtukken in deze zaken soms met opzet werden vernietigd.
7. Au fond gaat het bij deze 'seriële' bewering gewoon om een variatie op de 'histoire sérielle' zoals Chaunu die heeft gedefinieerd (p. 297-298). De waarschuwingen van Furet dienen we daarbij wel ter harte te nemen.
8. Fockema Andreae, *De Nederlandse Staat*, 133-137.
9. Huussen, 'Jurisprudentie', 243. Mijn dank gaat ook hier uit naar degenen die mij bij het exciperen der vonnissen assisteerden, in het bijzonder Mr. G.H.D. Bavelaar, Mr. R. Doop en Drs. H.P. van Est.
10. Berns, *Rijksarchief*,
11. Uitstekend bijvoorbeeld door Elton, *Crime*, 8. Speciaal ten aanzien van sodomie en bestialiteit: Trumbach, 'London's sodomites', 9. en Oaks, 'Things fearful', 268.
12. Diederiks, 'Report on the first session', 9-10.
13. *Articul-brief* (ed. 1681), 9 en 48.
14. Art. 116 heeft als opschrift: 'Straff der unkeusch, so wider die natur beschicht' en het luidt: "Item so eyn mensch mit eynem vihe, mann mit mann, weib mit weib, unkeusch treiben, die haben auch das leber verwirckt, und man soll sie der gemeynen gewonheyt nach mit dem fewer vom leben zum todt richten". (*Die Peinliche Gerichtsordnung*, 78-79).
15. Voor Engeland en Nieuw-Engeland: Trumbach, 'Londons sodomites', 13; Oaks, 'Things fearful', 269.
16. Trumbach, 'Londons sodomites', 21; Oaks, 'Things fearful', 273.
17. Hierop heb ik tot nu toe maar één uitzondering gevonden. Het betreft het verweer van verdachte Ds. Andreas Klinck, wiens geruchtmakende proces voor het Hof van Holland eindigde met een vonnis tot eeuwige verbanning. Volgens de samenvatting van de eis van de PG, opgenomen in de sententie van 13 november 1759, zou Klinck tot zijn verdediging hebben aangevoerd "dat het (de aantrekkingskracht tot jongemannen) hem van natuure eijgen was, doordien zijn moeder van hem swanger was geweest, terwijl zijn vader van huijs was, en dat zijn moeder tot haar man in die tijd groote trek en begeerte gehad hebbende sulcx van zijn moeder op hem was overgeërft"! (ARA, archief Hof van Holland nr 5665 (sententieregister), p. 22-89 (citaat p. 26); het zeer omvangrijke procesdossier in deze merkwaardige zaak vindt men aldaar onder nr 5472).
18. De eerste editie van zijn commentaar op de 'Articul-brief' verscheen in 1603; vgl. Feith, 'Criminele rechtspraak', 185-186.
19. *Articul-brief* (ed. 1681), 51.
20. Boon, 'De grote sodomietenvervolging', 140.
21. Ik verwijs naar het overzichtje bij Von Römer, 'Der Uranismus', 389-390. Daaraan kan, onder meer, worden toegevoegd: Knappert, *De opkomst*, 53-54 (citaat uit Bloccius, "Meer dan tweehonderd ketterijen", 1567); De Vrijer, 'De storm', 199 (Synode van Drenthe in 1602); Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, 108-109 en 117; Kuster, *Over homo-seksualiteit*, 80-81; Van Haastert, 'Beschouwingen', 78: betreft doodvonnis tegen de schilder Carel de Lasco - vriendelijke mededeling van de heer Van Haastert. Uit de klapper op de criminele sententies van het Hof van Holland (ARA leeszaal 138) blijken in 1538 en 1548 vonnissen wegens sodomie te zijn geveld.
22. Huussen, 'De rechtspraak', 117-119; deze competentie was van geheel andere aard dan die van het Hof van Friesland (zie hierboven noot 9).
23. Boon, 'De grote sodomietenvervolging', 143-144; zo ook Oaks, 'Things fearful', 15. Een eeuw later was het in Den Haag niet anders, zoals blijkt uit de informatieve dossiers van de in 1776 gevoerde processen, met name uit de verhoren van Johannes van Solmus (ARA, archief Hof van Holland nr.5510 (criminele papieren, in het bijzonder het verhoor van 5 november 1776).
24. In zijn verhoor van 12 december 1702 had Gabriel onder meer beweerd: "Seyt die persoon niet te kennen die hem de twee Ducatons gegeven heeft, maar dat die menschen (reageren) op de teekens die men malcanderen geeft, waarmede men toont dat men grondige kennis vant werck (d.w.z. sodomie) heeft, en hoemen gehumeurt is; daerop malcanderen soo vrij aensprecken, alsof sij malcanderen lang gekent hebben; ende dat hij die teekenen weet".
25. Boon, 'De grote sodomietenvervolging', 144.
26. Gabriel werd op 22 januari 1703 tot de galg veroordeeld wegens herhaalde gewelddadige be-roving en wegens het uitbrengen van valse (!) beschuldigingen van verleiding tot 'stomme zonde' (ARA, archief Hof van Holland nr.5658 (criminele sententies) fol. 228-230. De verhoren van 20 november, 12 december 1702 en van 10 januari 1703 waaruit werd geciteerd: ibidem nr.5374 (criminele papieren over 1702).
27. Boon, 'De grote sodomietenvervolging', 151.
28. Voorbeelden van het beperkte belang van de uitgave van niet-seriële 'collecties' procesdossiers zijn wel die van 'Dr Ludovico Hernandez' - achter welk pseudoniem Fernand Fleuret en Louis Perceau schuil zouden gaan - welke in de omineuze 'Bibliothèque des Curieux' verschenen. (Dat was de serie waarvoor Apollinaire om den brode vele introductions schreef bij heruitgaven der 'maîtres d'amour' - welke inleidingen gebundeld zijn heruitgegeven in 1964. Het was ook Apollinaire die samen met de bibliografen Fleuret en Perceau de catalogus van de beroemde 'Enfer' van de Bibliothèque Nationale uitgaf.)
29. Zumthor, *La vie intime*, 132 (Ned. ed. I, 120). Bleibtreu, *Tabu Homosexualität*, 302-303; Monter, 'La sodomie', 1025 en 1033 wiens beweringen blijkens Britse doorlichting óók voor Engeland niet opgaan: Trumbach, 'Londons sodomites', 10-11.

30. Blijkens de 'Chronijk van Medemblick' (1767) werden op 2 september 1707 vijf zeelieden door verdrinking ter dood gebracht op beschuldiging van sodomie, gevonnist door een scheepskrijgsraad te Helder; geciteerd door Van der Vlis, 't Land van Texel', 80. Van der Vlis vermeldt ook (p. 79) een doodvonnis wegens bestialiteit gevelde door de Hoge Vierschaar van Texel op 23 januari 1711.
31. Boon, 'De grote sodomietenvervolging', 140.
32. *Ibidem*, 140, plaatst de onrust in de zomer van 1730 in Utrecht en Holland, vanwaar ze zich zou hebben verbreid over de Republiek.
33. Los bij het verslag van dit verhoor ligt een, in al zijn stunteligheid schokkend, briefje waarin Zacharias Wilsma - zich bewust van zijn naderende dood - ene Kaspar, knecht van de heer De Kempnaer te Leeuwarden, van sodomistische handelingen met hem beschuldigt (HF, GG 85 in dato).
34. Gerecht van Amsterdam dd. 13.7.1730 aan het Hof van Friesland: afschrift in HF, K2 ('binnenlandse missivenboeken') fol. 267v; de verdere correspondentie met andere gerechten inzake Caspar Abrahams Bersé vindt men aldaar fol. 266-285. Deze serie afschriften is overigens niet volledig: in de portefeuilles criminele papieren vindt men soms aanvullende originele brieven. Daar moet men ook de niet-afgeschreven bijlagen (bijv. verslagen van elders verhoorde verdachten of getuigen) bij die correspondentie zoeken. Volgens de 'nadere artikelen examinatoire' dd. 21 juli waarover de PG de raadsheren-commissaris verzocht verdachte te verhoren; zie ook het relaas van Hermanus Schekers over de arrestatie. Beide stukken in het omvangrijke dossier-Bersé: HF, GG 85 (in dato 30 september 1730).
36. Blijkens brief aan het Hof van Holland dd. 30 september 1730: "Naedemaal den gevangen Caspar Abrahams Bersé voor heren commissarissen van deesen Hove buiten pijn en banden (d.w.z. niet onder tortuur) heeft geconfiteert dat (hij) sich verscheidenen malen schuldigh heeft gemaakt aan de sonde van sodomie en waer over wij hebben goedgevonden den selven op huden te laten executeren, omdat (wij) van gedagten sijn, dat (hij, in tegenstelling tot Zacharias Wilsma) nogh in deesen nogh in andere Provincien eenige dienst aan de Iustitie souden kunnen doen, en daeromme onnodigh (is) den selven langer in hechtenis te houden" --- HF, K2 fol. 281v.
37. Het Friese Hof zal nog van de juistheid van zijn beslissing zijn overtuigd door de laatste verklaring van Caspar, welke door de PG (?), geschreven op een los blad papier aan zijn dossier is toegevoegd: "Dient voor bewijs dat Caspar Abrahams Bersé, na hem den dood was aangesegt, aan den siekentrooster Swart gesegt heeft, dat hij wesentlijk de sonde van zodomi hadde bedreven met de knecht van de schepen Lafalje tot Delft; sonder den naam van de knecht te noemen. Nog heeft (Caspar) beleden dat (hij) wesentlijk zodomi hadde bedreven met Dr. Verhoof tot Swol": HF, GG 85; ongedateerde aantekening.
38. Als verdachte bleef ontkennen kreeg hij in Friesland rechtsbijstand, vgl. Huussen, 'Jurisprudentie', 272.
39. HF, GG (in dato 18 oktober 1730; 'confessie' van Sijbe dd. 14 juli).
40. Vonnissen plachten in deze tijd nog niet te worden gemotiveerd; meer dan een fossiele formule behelsen de vonnissen over het algemeen niet.
41. HF, II 19 fol. 254v-256r; afschriften van de vonnissen bevinden zich doorgaans ook in de dossiers, i.c. HF, GG 85 (in dato 18 oktober 1730).
42. Dat is aanwezig in het procesdossier voor Jurrien Hansen (HF, GG 85 in dato 25 oktober 1730).
43. Zie in dit verband de correspondentie met het Hof van Holland en het gerecht van Utrecht van juli tot oktober 1730 in HF, K2 fol. 270v-285r.
44. Vgl. Huussen, 'Jurisprudentie', 272 noot 168. De toestemming tot (bedreiging met) tortuur voor Jurrien Hansen werd op 6 juli 1730 door het Hof verleend: HF, S 1 (resoluties) fol. 172v; ze gold blijkbaar ook voor Pijtter Floris.

Op 14 oktober werd Jurrien Hansen tijdens het verhoor door de PG met tortuur bedreigd; het effect was groot: Jurrien legde een bekentenis af. Op 24 oktober werd hij tijdens een verhoor door raadsheren-commissaris, Zacharias Huber en Titus Sloterdijk, getortureerd (hoe is niet aangegeven). Dat had toen geen effect. Op 23 oktober was Pijtter Floris getortureerd door het aanleggen van duimijzers en scheenschroeven tijdens het verhoor door de raadsheren Arent Aulus van Haersma en Willem van Viersen; daarop gaf Pijtter extra-informatie. Zie hun dossiers in HF, GG 85 (in dato 25 oktober 1730). Het zij hier nog eens nadrukkelijk gezegd: de tortuur was geen 'straf' die bij eindvonnis werd opgelegd, maar een middel dat tijdens het vooronderzoek kon worden toegepast om een bekentenis te verkrijgen (misverstand hierover o.a. bij Vleer, 60).
45. De 'artikelen' in de zaak tegen Jan Obbis dateren van 30 september 1730, in: HF, GG 85 (in dato 25 oktober 1730).
46. HF, II 19 fol. 256r. Een Tjerk Ottis werd op diezelfde dag ontslagen van rechtsvervolging in verband met (vermoedelijk) sodomie. Van zijn zaak heb ik geen procesdossier gevonden. Zijn naam valt onder meer in de 'artikelen examinatoire' van de PG dd. 12 september waarin onder andere gesteld wordt dat Jurrien Christiaens sodomie had bedreven met Zacharias Wilsma en Tjerk Ottis (zie dossier-Christiaens, in HF, GG 85 in dato 18 november 1730).
47. HF, II 19 fol. 257r-263r; GG 85 (in dato 18 november 1730); zie ook FF 17 sub 5 september 1730.
48. Vonnis: HF, II 19 fol. 265r; dossier: HF, GG 85 (in dato 18 november 1730).
49. 'Schouw-toneel', deel 1, p. 83-84; de daar ook als veroordeelde genoemde Verwer heb ik in de Friese sententieregisters niet teruggevonden.
50. Zie correspondentie met het gerecht van Groningen in november en december 1730 in: HF, K2 fol. 288v-292v.
51. Boon, 'De grote sodomietenvervolging', 144.
52. Ontleend aan de 'artikelen examinatoire' en de 'nadere artikelen examinatoire' van de PG in de zaak tegen Jan Obbis, dd. 20 september 1730, in: HF, GG 85 (in dato 23 oktober 1730).
53. (ontbreekt)
54. HF, K2 fol. 292v: brief aan Groningen dd. 15 december 1730.
55. Zie daarover recentelijk Van der Kooij, 'Rudolf de Mepsche'.

56. Op verzoek van Groningen dat de van sodomie verdachte Hendrik Wolters verhoorde, liet het Hof door de justitie van Oostdongeradeel ene Dirk Pijls alias 'Soontie of Soodje' arresteren. De man werkte als smidsknecht bij Tjeerd Tjeerds 'buiten Dokkum'. Zie correspondentie van juni en juli 1731, in HF, K2 fol. 324r-333r.
57. Dezewas (waarschijnlijk door het college van Gedeputeerde Staten, die in economische delicten competent waren) wegens 'sluikerij' veroordeeld.
58. Sententies: HF, II 20 fol. 100r-102r; procesdossiers: HF, GG 93 (in dato 20 november 1734).
59. Vindplaatsen in HF (respectievelijk sententie en procesdossier in dato): (0) II 22 fol. 94v-96r en GG 129; (1) II 24 fol. 214r-219r en GG 161; (2) II 25 fol. 45v-46v en GG 166; (3) II 27 fol. 87-103 en GG 189; (4) II 27 fol. 138-155 en GG 191; (5) II 27 fol. 168-179 en GG 192; (6) II 28 fol. 138-144 en GG 198; (7) II 30 fol. 28 en GG 222; (8) II 30 fol. 58r en GG 224; (9) II 30 fol. 58r en GG 224; (10) II 30 fol. 63v-64r en GG 224; (11) II 39 fol. 214r en GG 301; (12) II 39 fol. 287v-288r en GG 371; (13) II 43 fol. 173 en GG 461; (14) II 43 fol. 174 en GG 461; (15) II 44 fol. 94r-95r en GG 475.
60. Vgl. Schubart-Fikentscher, *Zur Stellung der Komödianten*; Huussen, 'le droit de mariage', 19-20. Om dezelfde reden (m.m.) werd ook de van bestialiteit verdachte Jan Tjerx vrijgesproken; de enige 'getuige' was zijn 12-jarig broertje geweest.
61. Zie behalve de al genoemde vindplaatsen nog: archief Academie van Franeker (rechtelijk gedeelte) Senatus Judicialis sub A en E (gedeponeerd op het RA te Leeuwarden).
62. Daarbij dient dan nog te worden aangetekend dat de laatste veroordeelde, Pieter Pot, een recidiverende 'vreemdeling' was. Hij was op 21 februari 1791 immers door het gerecht van Groningen wegens poging tot het bedrijven van 'onnatuurlijke zonde' veroordeeld tot eeuwige verbanning. Aangezien hij in 1805 in Groningen (hij was geboortig van Noorddijk) was gevat, werd hij bij vonnis van het stadsgerecht wegens verbreking van bannissement veroordeeld tot geseling en (opnieuw) levenslange verbanning. Nadien had hij zich metterwoon te Leeuwarden gevestigd, waar hij blijkbaar door een groepje boefjes, naar wier gunsten hij door middel van geschenken dong, werd gechantteerd. Zij stalen boeken waarvoor Pieter Pot als heler optrad (of moest optreden). Via de opheldering van zo'n diefstal liep de man tegen de lamp. Ook de viskoper Evert Jans schijnt trouwens in 1766 het, zeker niet brandschone, slachtoffer te zijn geworden van een samenspanning van twee militairen (van wie er één door Evert was benaderd) om hem er in te laten lopen.
63. Vgl. Coopmans, 'Vrijheid en gebondenheid'.
64. Bij Von Römer vindt men al een uitgangspunt voor een dergelijke speciale studie.
65. Zie: Matthaeus, *De criminibus*, 419-421 waar hij sodomie als één der vele aspecten van 'Venus monstrosa' behandelt; Voet, *Commentarius ad Pandectas*, 1056; Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands regt*, 484; Van Zurck, *Codex Batavus*, 823-824 sub 'overspel' (!), in de categorie 'onnatuurlycke misbruiken'; Kersteman, *Hollandsch rechtsgeleert Woordenboek*, 522-528 met uitvoerige literatuur-opgaven en Van der Keessel, *Lectures on Books 47 and 48*, 336-337 en 856-865.
66. Schrassert, *Consultatien*, vol. II nr. 67 (p. 446 vv.) naar aanleiding van een vonnis van het gerecht van Elburg dd. 16 januari 1731; Schomaker, *Selecta consilia et responsa juris*, vol. VI nr. 47 (p. 720-801) in een 'advys instructoir' uit 1765 in verband met de gerechtelijke vervolging te Haarlem van de voortvluchtige koopman en fabrikateur Johannes Westerhout. Van heel ander kaliber is het oudere, zeker opmerkelijke advies uit 1676 van drie Amsterdamse rechtsgeleerden aan het gerecht van Utrecht waarin zij hun positieve antwoord op het verzoek van de Utrechtse Hoofdofficier beargumenteren om tortuur te mogen toepassen op twee (van de drie) van sodomie verdachte jongemannen; zie bij Van den Berg, *Nederlands advysboek*, deel II, nr. 149 (p. 427-430).
67. Van de Vrugt, *De criminele ordonnantie*, en Maes, 'Die drei grossen Strafgesetzbücher'.
68. Voor een onderzoek naar de motieven, zie Boon, 'De grote sodomietenvervolging', 145 vv.
69. In verwijs naar: *Land-recht van Hunsingo*, Boek VII par. 40 en 41, 137; *Land-recht der beyden Old'-Ambten*, Boek V par. 52, 137; *Land-recht des Gerichts van Selwerdt*, par. 41, 103, *Ampliatie van het Landt-recht van Wedde*, art. 52 (ed. 1732) 12 (n.b. het *Landt-recht van Wedde*, kende geen strafbepaling tegen sodomie, wel de *Ampliatie* van 1706; de oorzaak daarvan dient niet in een specifieke aanleiding te worden gezocht: het *Landt-recht* kende alleen maar boeten, pas de *Ampliatie* voerde lijfstraffen in). Zie voor beknopte commentaren op het Groningse recht in dit verband: Laman, *A(a)nleiding*, 365-366 en (ed. 1778) 356; Arntzenius, *Institutiones*, pars 2 pag. 34-36. *Lantrecht van Drenthe*, Boek IV par. 68, 120; *Landregt van Over-Isel*, Deel II Tit. 19 art. 13, 134.
70. Huber, 917 sub 10 en 11.
71. Huber, *Hedensdaegse rechts-geleertheit* (ed. 1742), 917 en (ed. 1768) 917 (nu een nieuw zetsel).
- 71a De Hofbibliotheek, die thans is opgenomen in de Provinciale Bibliotheek van Friesland (vgl. Huussen, 'Jurisprudentie', 260 noot 111), was trouwens voorzien van edities der bekende criminalisten als Farinacius, Carpzov, Damhouder, Boehmer; ook was de editie uit 1618 van de 'Nemesis Karolina' bij de hand.
72. De bewerking van de 18e-eeuwse strafvonnissen van het Friese Krijgsrecht staat - evenals trouwens de analyse van de criminele vonnissen van Gedeputeerde Staten - wel bij ons op het programma als onontbeerlijke completering van de vonnissen van het Hof.
73. Zie behalve de geciteerde editie van Pappus von Tratzbergs commentaar de uitgaven van Rollin Couquerque, 'Oude strafwetgeving', 149.
74. Vgl. voor Engeland bijv. Gilbert, 'Buggery'.
75. Zie Rollin Couquerque, 'Articulbrieven', 289 (art. 11 van de artikelbrief van 1702?); vgl. daarbij Simons, *Marine-Justitie*, 87 (art. 15 van het concept uit 1784) en 120 (art. 11 artikelbrief 1795?) en 150-159 (herdruk van de artikelbrief van 1702).
76. Bijv. Hallema, 'Executie van een doodvonnis' en hierboven noot 30.

77. Aldus Deel V Hoofddeel 16 art. 118 en 119 van het *Zeereglement* van Peter de Grote (1720). De derde druk daarvan, eveneens in 1720 verschenen, werd ten gerieven van de vele Nederlandstalige matrozen uitgegeven met een Nederlandse vertaling naast de Russische tekst. Ik raadpleegde de edities van 1720, 1746 en 1771 aanwezig in de bibliotheek van het Nederlands Historisch Scheepvaart Museum te Amsterdam. Een door F. Muller, *Essai d'une bibliographie*, onder nr. 800 vermelde vijfde editie uit 1785 heb ik niet in handen gekregen.
78. Gaarne dank ik Mr. Sjoerd Faber te Amsterdam (VU) die zo vriendelijk was mij zijn gegevens inzake sodomievervolging ter beschikking te stellen (verzameld in het kader van zijn grote onderzoek naar de criminaliteit te Amsterdam in de 18e eeuw). Mijn dank gaat tevens uit naar Drs. H.A. Diederiks (gegevens Zierikzee), M.A. Struijs (Vlaardingen) en J. van Haastert (Breda) die mij allen bereidwillig hun materiaal ter beschikking stelden, mij fotokopieën zonden, of mij anderszins inlichtingen verschaften.
79. Zie daarover beknopt Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*, 43-51.
80. Ovezall, 'Over het sociale aspect van de homosexualiteit', 337-343; dit artikel dient wel met de grootst mogelijke voorzichtigheid te worden gehanteerd: het is in zijn bronnengebruik en generalisaties niet steeds betrouwbaar.
81. De wettelijke strafbedreigingen moeten ons niet verleiden tot overhaaste conclusies omtrent werkelijke vervolgingen: Bleibtreu 'Antihomosexuelle Strafgesetze' en 'Tabu Homosexualität' (1977 en 1978); ook de door haar niet genoemde Gollner, *Homosexualität* - vgl. Gollner, 'Disziplinarsanktionen'.
82. Elias, *Über den Prozess der Zivilisation*.
83. Schrijvend over Friesland herinner ik hier slechts aan de beruchte affaire Zwier van Haren, door Du Perron in zijn *Schandaal in Holland* zo fraai herdicht; voor nadere gegevens zie de bibliografie van Kalma.
84. Over deze oude wortels en de blijvende theologische invloeden op het 'seculiere' strafrecht: Frenkel, 'Sex-crime'.
85. Van Emde Boas, *Shakespeare's sonnetten*, hoofdstuk 8: De sociogenese van de vitale afkeer tegen de homo-sexualiteit.
86. Ontleend aan de titel van het boek van Baker-Benfield.
87. Van Royen, *Specimen iuridicum inaugurale*, 14: "... ut omnia crimina nefanda, quae verbis adeo cautis exprimi nequent, quin incestant castas aures et mentes, silentio praeteream": de taal schoot hem te kort om de 'onzeglijke' misdaden voor kuise oren uiteen te zetten - reden er maar het zwijgen toe te doen! Een zelfde omslag van woorden bij Van Hamelsveld, 'De zedelijke toestand', 290, over de 'liefhebberijtjes'.
88. 'Hoe voorkomt men, het best, het bedrijven van onnatuurlijke zonden, in ons Nederland?'
89. Ontwerp Lijfstraffelijke Wetboek (1804) art. 79 geciteerd bij Huussen, *De codificatie*, 183 noot 233. Pas het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland bracht begin 1809 een nationaal geldend strafwetboek, dat in de art. 326-328 sodomie met gevangenisstraf bedreigde. Het werd al in 1811 door de Franse Code pénal vervangen.
90. Noordkerk, *De matrimoniis*, 57 vv en Huussen *De codificatie*, 13 en de daar in de index genoemde verdere plaatsen; de echtscheidingsgrond kwam er in het Burgerlijk Wetboek van 1838 uiteindelijk niet, maar Van Hall vatte het idee van Noordkerk in 1853 weer eens op (aangehaald *Ibidem*, 259 noot 710).
91. Aron en Kempf, *Le pénis*, 103 vv. Hun boek bevat overigens een aantal zeer inspirerende interpretaties en behartenswaardige observaties.
92. *Herculine Barbin*, ed. Foucault.
93. In een procesdossier van het Hof van Holland vond ik een verhoor van een persoon die administratief van geslacht was veranderd. Dit stuk uit het begin van de 18e eeuw zal in een ruimer kader worden uitgegeven en commentariseerd door Drs. Rudolf Dekker en Drs. Lotte van der Pol, te Amsterdam.
94. In dergelijke onderzoeken helpt geen quasi-wetenschappelijke 'kwantitatieve' geschiedenis. Veel meer belooft dan de fenomenologisch geïnspireerde aanpak à la Garfinkel ons nieuwe kennis. Ik verwijs naar diens uitermate instructieve onderzoeksverslag 'Passing and the managed achievement of sex status in an intersexed person' (met appendix).
95. Hier en daar vindt men wel pogingen tot doorbreking van dit traditionele kader, zoals bijv. de zojuist verschenen bundels *Aimer en France, 1760-1860*, Viallaneix en Ehrard eds.

- Trumbach, R., 'London's sodomites: homosexual behavior and western culture in the eighteenth century'. *Journal of social history* XI (Herfst 1977), 1-33.
- Viallaneix, P. en Ehrard, J., eds., *Aimer en France 1760-1860. Actes du colloque international de Clermont-Ferrand*. 2 tomes Clermont-Ferrand, 1979.
- Vleer, W.T., *Sterf sodomieten! Rudolph de Mepsche, de homofielenvervolging, het Faanse zedenproces en de massamoord te Zuidhorn*. Norg, 1972.
- Vlis, A.J. van der, *'t Lant van Texsel. Een geschiedenisbeschrijving*. 2e dr. Den Burg, 1977.
- Voet, J., *Commentarius ad Pandectas*. ed. 4a. 's-Gravenhage, 1723.
- Vrugt, M. van de, *De criminele ordonnantie van 1570: enkele beschouwingen over de eerste strafrechtscodificatie in de Nederlanden*. Zutphen, 1978.
- Vrijer, M.J.A. de, 'De storm om het crimen nefandum in de jaren 1730-1732'. *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, nieuwe serie, XXV (1932), 193-238.
- Zeereglement voor de Russische vloot; uitgegeven op last van Tsaar Peter de Grote*. St. Petersburg, 1720 (3e dr.; ook edities 1746, 1771).
- Zumthor, P., *La vie intime en Hollande au temps de Rembrandt*. Parijs, 1954 (Ned. vert. Het dagelijks leven in de gouden eeuw. 2 dln. Utrecht-Antwerpen, 1962).
- Zurck, E. van, *Codex Batavus, waerin het algemeen kerk- en burgerlijk recht van Hollant, Zeeland, en het resort der Generaliteit kortelijk is begrepen ... Nader verklart, uitgebreit en verhandelt volgens de Roomse en hendaegse rechten*. 4e dr. Rotterdam, 1758.

AFKORTINGEN:

- HF : Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden, archief van het Hof Provinciaal (zie Inventaris door Berns, 1919).
- SR 18: Data verzameld in het kader van een door de Nederlandse Organisatie voor Zuiverwetenschappelijk Onderzoek (ZWO) gesubsidieerd onderzoeksproject 'Strafrechtspraktijk en criminaliteit in de Nederlanden gedurende de 18e eeuw' in zes onderzoeksgebieden (1976-77), verzameld door Mr. G. Oosterhof en Mr. J.R.A. Verwoerd, onder leiding van Drs. H.A. Diederiks, Mr. S. Faber en Dr. A.H. Huussen jr. (publicatie in voorbereiding).